

den “muhtârât” (antoloji) adıyla yaptığı seçmeler de bir bakıma ihtisar sayılır. Bu tür eserlerin en eskisi Mufaddal ed-Dabbî'nin *el-Mufaqqalıyyât*'ı ile Asmaî'nin *el-Asma'ıyyât*'ıdır. Daha sonra hamâse türü antolojiler ortaya çıkmıştır. Bir bilim alanıyla ilgili bilgileri özlü bir şekilde anlatan ve umumiyetle “el-mukaddime”, “el-muhtasar” adlarıyla anılan, İsâ b. Abdülazîz el-Cezûlî, İbn Âcurrûm, İbn Bâbeşâz ve Hâlid el-Ezherî'nin *el-Muqaddime fi'n-nahv*'leri ile Zemahşerî'nin *Muqaddimetü'l-edeb*'i gibi eserler temel bilgilerin derlendiği metinlerdir.

Osmanlı müellifleri, özellikle medreselerde okutulan kitaplarla sarf-nahiv ve belâgat konularındaki Arapça ve Farsça hacimli eserlerin yine kendi dillerinde muhtasarlarını yapmıştır. Bunun dışında dinî konulardan dil ve edebiyata, tarih ve coğrafyaya, matematik ve tıbbâ kadar çok geniş bir yelpazede ana hatlarıyla bilgi aktaran muhtasarlar telifine yönelmişlerdir. “Muhtasar” başlığını taşıyan Türkçe yazılmış eserleri kaydeden M. Seyfettin Özege bunlardan 250 kadarını tesbit etmiştir (*Katalog*, III, 1201-1215). Aynı eserde “müntehabât” adını taşıyan altmış beş (III, 1266-1272), “hulâsa” başlıklı altmış dört (II, 603-610) ve “mülâhhas” adlı on (III, 1258-1259) eser belirlenmiştir. Kütüphane katalogları tarandığında yazma ve matbu olarak sayısı bir hayli artacak olan bu eserlerin bir bölümü *Keşfü'z-zunûn* ve zeyilleriyle *Osmanlı Müellifleri*'nde yer almıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-Arab, “hş” md.; Tehânevî, *Keşşâf* (Dahrûc), I, 114; *Kâmus Tercümesi*, II, 294-295; *Keşfü'z-zunûn*, I, 129, 130; II, 1071-1073, 1169, 1299-1300, 1310, 1333, 1373, 1546, 1562, 1563, 1594, 1623, 1630-1631, 1708, 1733, 1754, 1764, 1767, 1776, 1790; Brockelmann, *GAL*, I, 134, 347, 353, 361, 376; ayrıca bk. tür.yer.; *Suppl.*, I, 173, 196, 197, 226, 251, 516, 519, 706 vd., 880, 965; II, 196, 481, 1043; ayrıca bk. tür.yer.; *İzâhu'l-meknûn*, I, 47, 49, 318, 319, 433, 437; ayrıca bk. tür.yer.; Özege, *Katalog*, II, 603-610; III, 1201-1215, 1258-1259, 1266-1272; Bustânî, *DM*, II, 618-620; Cengiz Orhonlu, “Telhîs”, *İA*, XII/1, s. 148-149; *el-Kâmûsü'l-İslâmî*, I, 492-493; H. Kilpatrick, “Abridgements”, *Encyclopedia of Arabic Literature* (ed. J. S. Meisami – P. Starkey), London 1998, I, 23-24.

İSMÂİL DURMUŞ

□ TEFSİR. Tefsir alanında kaleme alınmış eserlerin, müellifleri veya başkaları tarafından kısaltılması yaygın bir uygulamadır. Bazı tefsirler öncekilerin muhtasarı olduğu halde müellifleri bunu ifade etmemiştir. İlk hacimli tefsirlerden olan Tabe-

rî'nin *Câmi'u'l-beyân*'ı, Ebû Yahyâ Muhammed b. Sumâdîh et-Tücbî tarafından *Muhtasar min Tefsiri'l-İmâm et-Taberî* adıyla ihtisar edilmiştir. Muhammed Ali es-Sâbûnî ve Sâlih Ahmed Rızâ eserin ikinci bir muhtasarını hazırlamıştır. *Câmi'u'l-beyân* bir heyet tarafından özetlenerek Farsça'ya çevrilmiştir. J. Cooper, W. F. Madelung ve A. Jones tefsiri muhtasar olarak İngilizce'ye tercüme etmiştir. Pierre Godé'nin yaptığı muhtasar bir Fransızca çeviri de bulunmaktadır (*DİA*, VII, 106-107).

Vâhidî *el-Basîf*, *el-Vasîf fi tefsiri'l-Kur'ânî'l-mecîd* ve *el-Vecîz fi tefsiri'l-Kur'ânî'l-azîz* adıyla birbirinin muhtasarı olarak üç tefsir yazmıştır. Dirâyet tefsirinin en önemli teliflerinden olan Zemahşerî'ye ait *el-Keşşâf* üzerine çeşitli ihtisar çalışmaları yapılmıştır. Kaynaklarda Tabersî'nin *Muhtasarü'l-Keşşâf*'ından söz edilir (Ziriklî, V, 148). Muhammed b. Ali el-Ensârî'nin *Muhtasarü'l-Keşşâf*'ı ile Abdullah b. Hâdî ez-Zeydî'nin aynı adlı eseri ve Muhammed Sıddîk Hasan Han'ın *Hulâsatu'l-Keşşâf*'ı diğer ihtisar çalışmalarıdır. Abdülkerîm b. Ali el-İrâkî, hocası İbnü'l-Müneyyir'in *el-Keşşâf*'ta yer alan i'tizâfî görüşleri reddetmek amacıyla kaleme aldığı *el-İntişâf* adlı eserindeki aşırılıkları gidermek için *el-İnsâf muhtasarü'l-İntişâf mine'l-Keşşâf*'ı telif etmiştir. İbn Hişâm en-Nahvî bu iki eseri kısaltarak *Muhtasarü'l-İntişâf mine'l-Keşşâf*'ı meydana getirmiştir. Kâdî Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzil*'i müstakil bir telif gibi görünüyorsa da gerçekte *el-Keşşâf*'ın bir özeti mahiyetindedir (krş. *Keşfü'z-zunûn*, I, 187; II, 1481). Ebü'l-Berekât en-Nesefî, *Medârikü't-tenzil*'i ile bir bakıma *el-Keşşâf*'ı ikinci bir ihtisar tâbi tutmuştur. Aralarındaki ciddi benzerlikler dolayısıyla Nesefî'nin eserini *Envârü't-tenzil*'in muhtasarı olarak görenler de vardır. Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhtâf*'inde *el-Keşşâf*'tan büyük ölçüde istifade etmiş ve onu özetlemiştir.

Şîî müfessirlerinden Tabersî'nin *Mecma'u'l-beyân*'ını Zeynüddin Ali b. Yûnus Zübdetü'l-beyânî'l-müntezâf min *Mecma'ı'l-beyân*, İbrâhim Kutubşâh diye bilinen Hocegî-i Şîrâzî *Muhtasarü Mecma'ı'l-beyân* ve Takıyyüddin İbrâhim el-Kef'amî *Kurâdatü'n-nazîr ve hulâsatu't-tenzîr* ismiyle ihtisar etmiştir (*DİA*, XXVIII, 257). Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, âkıbeti bilinmeyen *el-Muğnî* adlı çok geniş tefsirini kendisi ihtisar ederek *Zâdü'l-mesîr*'i ortaya koymuş, bunu da kısaltıp *Tey-sirü'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'ân*'ı ve bu

iki eseri özetleyerek *Tezkiretü'l-erîb fi tefsiri'l-garîb*'i meydana getirmiştir. Fahreddin er-Râzî'nin *Mefâtihu'l-gayb*'ı Burhâneddin en-Nesefî tarafından *el-Muhtasar bi'l-vâzih*, Nizâmeddin en-Nisâbü'rî tarafından *Garâ'ibü'l-Kur'ân ve reğâ'ibü'l-furkân* ve Kâdî Muhammed er-Rîgî tarafından *et-Tenvîr fi't-tenzîr muhtasarü't-Tefsiri'l-kebîr* adıyla ihtisar edilmiştir (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1756-1757; *DİA*, XXVIII, 350).

Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzil*'ini Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahman (a.g.e., XI, 261) ve İbnü'l-İmâd *Muhtasarü Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vîl* adıyla ihtisar etmiştir. Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin *Medârikü't-tenzil ve hakâ'ikü't-te'vîl*'i Burhâneddin en-Nesefî, Ahmed b. Aybek el-İmâdî, Ebû Muhammed Zeynüddin Abdurrahman b. Ebû Bekir el-Aynî ve Ebû Abdullah Sıddîk b. Ömer el-Herevî tarafından ayrı ayrı kısaltılmıştır (Çetiner, s. 50). Ali b. Muhammed el-Hâzin'in telif ettiği *Lübâbü't-te'vîl fi me'âni't-tenzil*, Ferrâ el-Begavî'nin *Me'âlimü't-tenzil*'inden yapılmış bir özet niteliği taşır. Şeyh Abdülğani ed-Dakar *Lübâbü't-te'vîl*'i *Muhtasarü Tefsiri'l-Hâzin* adıyla kısmen ihtisar etmiştir. Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhtâf* adlı tefsirini *en-Nehrü'l-mâd mine'l-Bahr* ismiyle kısaltmışsa da bu muhtasar fazla rağbet görmemiştir. Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr'in *Tefsirü'l-Kur'ânî'l-azîm*'i Muhammed Ali es-Sâbûnî tarafından *Muhtasarü Tefsiri İbn Kesîr* ve Muhammed Nesîb er-Rifâî tarafından *Tey-sirü'l-aliyyi'l-kadîr li'htişâri Tefsiri İbn Kesîr* adıyla ihtisar edilmiştir.

Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdi ed-Dimaşki'nin *et-Tibyân fi tefsiri'l-Kur'ân*'ını Ayıntâbî Muhammed (Mehmed) b. Hamza el-Hanefî özetleyerek Türkçe'ye aktarmıştır. Osmanlı döneminin en meşhur halk tefsiri olan eser *Tercemetü't-Tibyân fi tefsiri'l-Kur'ân*, *Tercüme-i Tibyân*, *Tefsiri-i Tibyân* adlarıyla çokça istinsah edilmiş ve basılmıştır. Süleyman Fâhir bu tercüme-i Kur'ân-ı Kerîm Meâli ve *Tefsiri: Tibyân Tefsiri* ismiyle özetleyip sadeleştirmiştir. Hüseyin Vâiz-i Kâşîfî'nin *Mevâhib-i Aliyye* adlı Farsça tefsiri, İsmâil Ferruh Efendi tarafından *Tefsiri-i Mevâhib* adıyla muhtasar olarak Türkçe'ye aktarılmıştır. İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân*'ını Muhammed Ali es-Sâbûnî *Tenvîrü'l-ezhân min Tefsiri Rûhi'l-beyân* adıyla kısaltmıştır. Bunun yanında “hulâsatu't-tefâsîr, lübâbü't-tefâsîr, uyûnü't-tefâsîr, zübdetü't-tefâsîr” adıyla ve

MUHTASAR

özetleme yoluyla hazırlanan tefsirler de mevcut olup bunlar genellikle pratik ihtiyaçları gidermek için basit bir üslûpla hazırlanmıştır (bazıları için bk. Mollaibrahimoğlu, s. 73, 265, 397, 409, 453-461).

Kur'an ilimlerine dair eserler içinde İbn Hâleveyh'in günümüze ulaşmayan *İ'râbü'l-Kur'ân'ı İ'râbü'l-kırâ'âtı's-seb' ve 'ilelühâ, el-Bedî' fi'l-kırâ'ât* adlı eseri ise *Muhtasar fi şevâzî'l-Kur'ân min Kitâbi'l-Bedî'* adıyla kendisi tarafından ihtisar edilmiştir. *İ'râbü şelâsine sûre* isimli kitabının iki ayrı muhtasarı vardır. Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin *Fünûnü'l-efnân fi 'uyûni 'ulûmi'l-Kur'ân'ı Muhtasaru Fünûni'l-efnân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* ismiyle kısaltılmıştır (Brockelmann, I, 663). İbn Receb'e göre İbnü'l-Cevzî *Nüzhetü'l-a'yûni'n-nevâzir fi 'ilmi'l-vücûh ve'n-nezâ'ir* adlı kitabını *el-Vücûh ve'n-nevâzir fi'l-vücûh ve'n-nezâ'ir* ismiyle ihtisar etmiştir (*ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, I, 416). İbnü'l-Cevzî'nin *el-Muşafâ bi-eküffi ehli'r-rusûh min 'ilmi'n-nâsih ve'l-mensûh* adlı eseri de *Nâsihu'l-Kur'ân ve mensûhuh (Nevâsihu'l-Kur'ân, 'Umdetü'r-râsih fi ma'rifeti'l-mensûh ve'n-nâsih)* adlı kendi eserinin muhtasarıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yûn*, neşredenin girişi, s. 76; Zehebi, *A'lâmü'n-nübelâ*, XXI, 368; İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, Beyrut, ts. (Dârü'l-ma'rife), I, 416, 417; Hüseyin Vâiz-i Kâşifî, *Tefsîr-i Mevâkib* (trc. İsmâil Ferruh Efendi), İstanbul 1320, tercüme edenin önsözü, s. 3; *Keşfü'z-zunûn*, I, 187; II, 1477, 1481, 1627, 1756-1757; *Sicill-i Osmânî*, I, 389; *Osmanlı Müellifleri*, I, 129; Brockelmann, *GAL*, I, 663; *Hediyetü'l-'ârifîn*, I, 604; Cevdet Muhammed Muhammed el-Mehdî, *el-Vâhidî ve menhecühü fi't-tesîr*, Kahire 1978, s. 86-87; Zirikî, *el-A'lâm* (Fet-hullah), V, 148; Bedreddin Çetiner, *Ebû'l-Berekât en-Nesefî ve Medârik Tefsîri*, İstanbul 1995, s. 50; Süleyman Mollaibrahimoğlu, *Süleymaniye Kütüphanesinde Bulunan Yazma Tefsirler*, İstanbul 2002, s. 73, 197-199, 265, 397, 409, 453-461; Abdülhamit Birşik, "Osmanlıca Tefsir Tercümeleri ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin Mevâhib-i Aliyye'si", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, XVII/1, Ankara 2004, s. 60; İsmail Cerrahoğlu, "Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân", *DÎA*, VII, 106-107; a.m.f., "Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl", a.e., XI, 261; Musa Kâzım Yılmaz, "Mecmau'l-be-yân", a.e., XXVIII, 257; Lutfullah Cebeci, "Mefâ-tihu'l-gayb", a.e., XXVIII, 350.

ABDÜLHAMİT BİRŞİK

□ HADİS. Muhtasar türü kitaplar hadis ilminde de yaygındır. Sahâbe döneminde sahifelere yazmak suretiyle başlayan hadis kitâbeti bir müddet sonra cüzlerin ve ardından kitapların telifine dönüşmüş,

II. (VIII.) yüzyılın ortalarından itibaren câmi', muvatta, musannef ve müsned türü hacimli eserler kaleme alınmıştır. Nitekim İslâmî ilimler sahasında telif edilen ilk hacimli eserler hadis kitaplarıdır. Muhaddisler, hadis derleme yolculukları sırasında topladıkları rivayetleri belli usullerle tasnif etmeye çalışmışlardır. Esasen konularına göre tasnif edilen ilk hadis kitaplarını birer muhtasar olarak düşünmek mümkündür. Çünkü bu eserler, müellifin derlediği pek çok rivayet arasından onun şartlarına uygun olanların seçilmesiyle meydana getirilmiştir. Meselâ ilk hacimli eserlerden biri olan İmam Mâlik'in *el-Muvaţta'* başlangıçta 10.000 (veya 4000) hadis ihtiva ederken sonradan musannifi tarafından ihtisar edilince bu sayı 1720'ye düşmüştür. Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned'i*, Buhârî ve Müslim'in *el-Câmi'u's-şâhih'*leri gibi eserler de yüzbinlerce rivayet arasından seçilerek oluşturulmuştur.

İlk dönemlerde hadis kitaplarında rivayetler senedleriyle birlikte zikredilirken hadislerin kaynaklara intikalinden sonra IV. (X.) asrın ortalarından itibaren senedler hazfedilip hadisler sadece metinleriyle yazılmaya başlanmıştır. Hacimli eserlerin telif edilmesinden ve bunların şerhlerinin kaleme alınmasından sonra bu eserlerdeki bilgilere kolayca ulaşma, şerhlerde zamanla eskijen bilgileri ayıklama ve bunları mükerrer rivayetlerden arındırma ihtiyacı muhtasar eserlerin kaleme alınmasına vesile olmuştur. Bunlara genellikle muhtasar denilmekle birlikte başlıklarında hulâsa, ihtisâr, telhîs, mülâhhas, tehzîb, takrîb, müntekâ, muhtâr, muktetaf ve müntehab gibi kelimeler kullanılmıştır. Hadis metinlerinin yanı sıra usul ve ricâl kitapları dahil hadis ilimlerinin her alanında pek çok muhtasar eserle karşılaşmak mümkündür. Metin özeti anlamındaki ilk muhtasarlardan biri Kâbisî'nin İmam Mâlik'in *el-Muvaţta'*ını özetlediği *Kitâbü Mülâhhuşi'l-Muvaţta'* adlı eseridir. Ebû'l-Velîd el-Bâcî de Tahâvî'nin *Müşkilü'l-âşâr'ını Muhtasar min Müşkilü'l-âşâr (Muhtasaru Müşkilü'l-âşâr)* adıyla ihtisar etmiş, bu muhtasarı daha sonra Cemâl el-Malatî *el-Mu'taşar mine'l-Muhtasar min Müşkilü'l-âşâr* ismiyle ikinci defa özetlemiştir. Münzirî, Müslim'in *el-Câmi'u's-şâhih'*ini *Muhtasaru Şâhihi Müslim*, Ebû Dâvûd'un *es-Sünen'ini Muhtasaru Süneni Ebî Dâvûd*, Ebû Ca'fer Ömer el-Kazvî'nî, Beyhakî'nin *Su'abü'l-îmân'ını Muhtasaru Su'abi'l-îmân*; Hatîb et-Tebrîzî, Begavî'nin *Meşâbihu's-sünne* adlı eserini *Mişkâtü'l-Meşâbih*, Zehebi, Ahmed

b. Hüseyin el-Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kubrâ'sını Muhtasaru's-Süneni'l-kubrâ*, Hâkim en-Nisâbü'nin *el-Müstedrek 'ale's-Şâhihayn* isimli eserini *Telhîsü'l-Müstedrek*; İbn Hacer el-Askalânî, Münzirî'nin *et-Terğîb ve't-terhîb'ini Muhtasaru't-Terğîb ve't-terhîb*, kendisine ait *Fethu'l-bârî* isimli Buhârî şerhini de *İt-hâfü'l-kârî bi'htişâri Fethi'l-bârî*; Muhammed b. Abdüllbâki ez-Zürkânî, Şemseddin es-Sehâvî'nin *el-Makâşidü'l-hâsene'sini Muhtasaru'l-Makâşidi'l-hâsene*; Yûsuf b. İsmâil en-Nebhânî, Nevevî'nin *Riyâzü's-şâlihîn'ini Muhtasaru Kitâbi Riyâzi's-şâlihîn* adıyla ihtisar etmiştir. Hadis usulü kitaplarından özellikle İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime'sini* birçok muhaddis kısaltmıştır. Nevevî'nin *et-Taqrîb ve't-teysîr'i*, Alâeddin İbnü't-Türkmânî'nin *Muhtasaru 'Ulûmi'l-hadis'i* ve İbn Kesîr'in *İhtişârü 'Ulûmi'l-hadis'i* bunlar arasında sayılabilir.

Ricâl kitapları üzerinde VII. (XIII.) yüzyıldan sonra pek çok ihtisar çalışması yapılmıştır. Bunların içinde en çok ihtisar edilen eser Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâ'i'r-ricâl'i*dir. Zehebi bu eseri önce *Tehzîbü't-Tehzîb* adıyla kısaltmış, daha sonra bunu *el-Kâşif fi ma'rifeti men lehû rivâye fi'l-Kütübî's-sitte* ismiyle yeniden özetlemiştir. Mizzî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl'ini Tehzîbü't-Tehzîb* adıyla ihtisar eden İbn Hacer el-Askalânî daha sonra bu eserini özetleyerek *Takrîbü't-Tehzîb* adını vermiştir. Safiyyüddin Ahmed b. Abdullah el-Hazrecî, Zehebi'nin *Tehzîbü't-Tehzîb'ini Hülâsatü Tehzîbi Tehzîbi'l-Kemâl* ismiyle özetlemiştir. İbn Adî'nin önemli ricâl kitaplarından *el-Kâmil fi du'atâ'i'r-ricâl'ini Makrîzî Muhtasaru'l-Kâmil fi'd-du'atâ'* ve *'ileli'l-hadis*; Ebû'l-Kâsım İbn Asâkir'in *Târîhu Medîneti Dimaşk'ını* da çağdaş müelliflerden Abdülkâdir Bedrân *Tehzîbü Târîhi Dimaşk* adıyla ihtisar etmiştir.

Bir eserin adındaki "muhtasar" kelimesi her zaman onun bir başka eserin ihtisarı olduğunu göstermez. Hadis âlimleri, bir konu hakkında özet bilgi vermek üzere kaleme aldıkları eserlerine de muhtasar adını vermişlerdir. Hatîb el-Bağdâdî'nin *Muhtasaru naşihati ehli'l-hadis*, Tîbî'nin *el-Hulûsa fi usûli'l-hadis*, İbnü'l-Cezerî'nin *Muhtasaru fi 'ilmi'l-hadis*, Seyyid Şerîf el-Cürçânî'nin *el-Muhtasaru fi usûli'l-hadis* adlı eserleri bu tür çalışmalardandır.

Hadis metinlerine dair bazı muhtasarlarda Türkçe'ye çevrilmiş ve şerhedilmiştir.